

Mateusz Grabowski^a

orcid.org/0000-0002-9570-3475

Bartosz Walczak^b

orcid.org/0000-0002-9429-9626

Powierzchnowość, lekceważenie i ignorancja w procesie ochrony i konserwacji dziedzictwa poindustrialnego w Polsce

Superficiality, Disregard, and Ignorance in the Process of Protection and Conservation of Postindustrial Heritage in Poland

Słowa kluczowe: adaptacja, dziedzictwo poindustrialne, konserwacja zabytków, rewitalizacja, architektura industrialna, ochrona zabytków

Keywords: adaptive reuse, postindustrial heritage, heritage conservation, urban regeneration, industrial architecture, heritage protection

Wprowadzenie

Niniejszy artykuł podejmuje problem autentyczności zabytków przemysłu i techniki. Autorzy zwracają uwagę na problem niewłaściwej oceny wartości kulturowych przez uczestników procesu inwestycyjnego, co w wielu wypadkach skutkuje błędnymi decyzjami, prowadzącymi do utraty wartości kulturowych, a w szczególności umniejszenia autentyczności. Przyczyn takiego stanu rzeczy autorzy upatrują w lekceważącym stosunku do dziedzictwa przemysłowego, który wynika z ignorancji¹ i prowadzi do powierzchownego traktowania obiektów postindustrialnych.

W rezultacie, aby doszło do utraty dziedzictwa, wcale nie musi dojść do wyburzenia budynków. Presja inwestycyjna na obiekty postindustrialne często prowadzi do utraty cech decydujących o ich rzeczywistej, lecz nieoczywistej wartości kulturowej. Zawarte w niniejszym artykule przykłady prac adaptacyjnych pokazują nieodwracalną utratę wartości historycznych obiektów pofabrycznych wraz z otoczeniem. Ten ostatni aspekt jest zdaniem autorów najczęściej pomijany, co ilustrują ko-

Introduction

This paper addresses the problem of the authenticity of industrial and technical monuments. The authors draw attention to the problem of the improper assessment of cultural values by development process participants, which in many cases results in incorrect decisions, leading to the loss of cultural values, and in particular to the reduction of authenticity. The authors see the reasons for this state of affairs in a disrespectful attitude towards industrial heritage, resulting from ignorance¹ and superficial treatment of postindustrial structures.

As a result, there is no need for buildings to be demolished for heritage to be lost. Development pressure on postindustrial structures often leads to the loss of features that determine their real, but not obvious, cultural value. The examples of adaptation works provided in this article show the irreversible loss of historical values of postindustrial buildings and their surroundings. According to the authors, this last aspect is most often overlooked, which is illustrated using cases analyzed further in the study. Positive solutions

^a mgr inż. arch., Instytut Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej

^b dr hab. inż. arch., prof. uczelni, Instytut Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej

^a *M.Sc. Eng. Arch., Institute of Architecture and Urban Planning, Łódź University of Technology*

^b *D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., University Professor, Institute of Architecture and Urban Planning, Łódź University of Technology*

Cytowanie / Citation: Grabowski M., Walczak B. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2023, 74:84–99

Orzymano / Received: 27.09.2022 • **Zaakceptowano / Accepted:** 18.02.2023

doi: 10.48234/WK74POLAND

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

lejne przykłady. Wskazano też rozwiązania pozytywne, które najczęściej udaje się przeprowadzić w przypadku dostosowania dawnych zakładów przemysłowych do funkcji muzealnych, w których sam obiekt jest najważniejszym eksponatem. Konfrontacja omówionych przykładów ujawnia słabości systemu ochrony zabytków w Polsce, ale także wręcz dyskryminacyjne nastawienie do obiektów przemysłowych, traktowanych jako „zabytki drugiej kategorii” [Walczak 2016]. W ocenie autorów wieloletnia praktyka, polegająca na akceptacji daleko posuniętej ingerencji, doprowadziła do uznania takich rozwiązań za dopuszczalne czy wręcz wskazane. W takim ujęciu rewitalizacja obiektów przemysłowych staje się swoistą grą pozorów [Kępczyńska-Walczak 2015]. Mimo iż problematyka ochrony zabytków techniki jest od wielu lat przedmiotem badań, w tym także zakres i granice ingerencji w procesie adaptacji [Zakres i granice 2012], to rozdźwięk między teorią i praktyką w zakresie ochrony i konserwacji dziedzictwa przemysłowego w Polsce wydaje się narastać.

Schematyzm działania i jego powszechność w praktyce konserwatorskiej w odniesieniu do dziedzictwa przemysłowego w Polsce

Analizując sposoby ochrony zabytków w Polsce, można zauważyć powszechnie występujące schematy działania oraz ich metodologię powtarzające się w odniesieniu do poszczególnych rodzajów obiektów budowlanych. Metodologia jest często powiązana z typologią budynków oraz cechami charakterystycznymi dla poszczególnych typów. Takie podejście nie jest w żaden sposób nieprawidłowe z uwagi na to, że każdy budynek historyczny, zależnie od okresu jego powstawania oraz stosowanych ówczesnie metod budowlanych², posiada pewne uniwersalne cechy, dzięki którym określenie zakresu prac oraz ingerencji w strukturę danego obiektu jest łatwiejsze. Jednak pewnego rodzaju szablonowość prac może być uznawana za poprawną tylko pod warunkiem, że przyjęta metodologia jest jedynie punktem wyjściowym dla planowanych prac, a nie twardą regułą, według której prowadzone są prace projektowe, a następnie wykonawcze. Analiza dokumentacji dostępnych w archiwach pokazuje, że wielokrotnie prowadzone działania są działaniami „typowymi”, które zostały wykonane bez wcześniejszych prac analitycznych rozpatrujących indywidualne cechy opracowywanego obiektu lub zespołu budowlanego.

Omawiany powyżej sposób postępowania względem obiektów zabytkowych jest zjawiskiem powszechnym, jednak w wypadku niektórych typów obiektów niejednokrotnie prowadzi do nieodwracalnej utraty wartości zabytkowych budynków lub nawet całych zespołów budowlanych. „Doświadczenie i historia uczą, że ani ludy, ani rządy nigdy niczego się z historii nie nauczyły” [Hegel 1958, s. 11]. Jest to niezwykle cenne stwierdzenie w kontekście współczesnych procesów zachodzących przy ochronie dziedzictwa kulturowego. Badając podejście, jakie prezentowali w XIX wie-

were also indicated, which are most often successful in the case of adapting former postindustrial sites to museum functions, in which the structure itself is the most important exhibit. The confrontation of the discussed examples reveals the weaknesses of the monument protection system in Poland, but also an outright discriminatory attitude towards postindustrial buildings, treated as “second-class monuments” [Walczak 2016]. In the authors’ opinion, the long-term practice of accepting far-reaching interference has led to the recognition of such solutions as acceptable or even advisable. In this approach, the revitalization of postindustrial facilities becomes a kind of game of appearances [Kępczyńska-Walczak 2015]. Although the issue of the protection of industrial monuments has been the subject of research for many years, including the scope and limits of interference in the adaptation process [Zakres i granice 2012], the gap between theory and practice in the field of the protection and conservation of industrial heritage in Poland seems to be growing.

Schematism of action and its universality in conservation practice concerning industrial heritage in Poland

When analyzing the methods of protecting monuments in Poland, one can notice common patterns of action and their methodology repeated concerning particular types of buildings. This methodology is often linked to the typology of buildings and the characteristics of each type. This approach is in no way incorrect since each historical building, depending on the period of its construction and the construction methods used at that time,² has certain universal features that make it easier to determine the scope of work and interference in the structure of a given structure. However, a cliché work can be considered correct only on the condition that the adopted methodology is only a starting point for the planned works, and not a hard and fast rule according to which design and then execution works are carried out. The analysis of the documentation available in the archives shows that the activities carried out many times are “typical” measures that were executed without prior analytical work considering the individual characteristics of the facility or building complex being developed.

The method of dealing with historical buildings discussed above is a common phenomenon; however, in the case of some types of buildings, it often leads to an irreversible loss of value in the case of historical buildings or even entire building complexes. “Experience and history teach that neither peoples nor governments have ever learned anything from history” [Hegel 1958, p. 11]. This is an extremely valuable statement in the context of contemporary cultural heritage protection processes. When examining the approach of architects and monument conservators in the nineteenth century to the facades of Gothic churches rebuilt into Baroque, Renaissance, or later churches, and how they marginal-

ku architekci oraz konserwatorzy zabytków w stosunku do elewacji kościołów gotyckich przebudowanych na barokowe czy renesansowe lub późniejsze, a także jak w okresie powojennym marginalizowali wartość obiektów secesyjnych, można zauważyć powtarzający się cykl niedowartościowywania obiektów powstających w niedalekiej przeszłości. W czasach współczesnych powyższa problematyka często odnosi się do ochrony architektury z XX wieku oraz pewnych typów budynków (głównie przemysłowych) z XIX wieku [Tomaszewski 1988]. Jednak obiekty te, szczególnie wybudowane w okresie powojennym, są ważnym świadectwem historii, a także reprezentują rozwiązania przestrzenno-architektoniczne minionej już epoki³. Do tej drugiej kategorii należą zazwyczaj budynki lub zespoły budowlane, które jeszcze do niedawna funkcjonowały zgodnie z ich pierwotnym przeznaczeniem, a obecnie zostają wyłączone z eksploatacji.

Analizując zespoły pofabrycznych obiektów epoki industrialnej, które są w trakcie likwidacji produkcji lub ją przeszły w okresie ostatnich 30 lat, można zauważyć zwiększającą się tendencję do intensyfikacji prac inwestycyjnych przy nich podejmowanych. Wielkokubaturowe obiekty wraz z wolnostojącymi obiektami pomocniczymi, pozostałą infrastrukturą techniczną oraz dużymi nieruchomościami gruntowymi, pomimo obostrzeń związanych z zapisami planów miejscowych lub ochroną konserwatorską, są przestrzeniami niezwykle atrakcyjnymi inwestycyjnie ze względów lokalizacyjnych (częste położenie w pobliżu centrum miast) [Grabowski 2019]. Tego typu uwarunkowania stwarzają świetne warunki mające na celu zachowanie wartości kulturowych obiektów historycznych. Jednakże ze względu na powszechnie panującą praktykę dotyczącą zakresu ingerencji oraz ogólnie przyjęty sposób prowadzenia prac przy tego typu obiektach, działania adaptacyjne wielokrotnie doprowadzają do zachowania powierzchniowej formy architektonicznej przy jednoczesnej, nieodwracalnej utracie większości cech historycznych tychże obiektów oraz ich otoczenia.

Zmiana sposobu użytkowania w kontekście ochrony zabytków poindustrialnych

Powszechnym zjawiskiem jest, że po zakończeniu produkcji budynki pofabryczne pozostają przez wiele lat obiektami nieużytkowanymi. Przyczynia się to wydatnie do ich powolnej destrukcji oraz obniża ich możliwości adaptacyjne z uwagi na zwiększający się koszt oraz nakład prac inwestycyjnych. Ochrona zachowanych części obiektu jest utrudniona ze względu na uszkodzenia powstałe wskutek braku systematycznej konserwacji struktur budowlanych oraz powiązanej z nimi infrastruktury technicznej. Obiekty pofabryczne bardzo rzadko wracają do pierwotnej funkcji produkcyjnej, dlatego zmiana sposobu użytkowania obiektu jest nieodłącznym czynnikiem warunkującym możliwości inwestycyjne w procesie prac podejmowanych przy zabytkach techniki [Gasidło 1989, s. 125–133].

ized the value of Art Nouveau buildings in the postwar period, one can notice a repeated cycle of undervaluing structures erected in the recent past. In modern times, these issues often refer to the protection of architecture from the twentieth century and certain types of buildings (mainly industrial) from the nineteenth century [Tomaszewski 1988]. However, these structures, especially those built in the postwar period, are an important testimony to history and also represent spatial and architectural solutions of a bygone era.³ The latter category usually includes buildings or complexes that until recently functioned as originally built, and are now decommissioned.

When analyzing complexes of postindustrial facilities of the industrial era, which are in the process of liquidation of production or have undergone it in the last thirty years, one can notice an increasing tendency to intensify the development works undertaken on them. Large-volume buildings with free-standing auxiliary facilities, other technical infrastructure, and extensive sites, despite the restrictions related to the provisions of local plans or statutory conservation, are extremely attractive pieces of real estate due to their location (often situated near city centers) [Grabowski 2019]. Such conditions create excellent grounds for preserving the cultural values of historical structures. However, due to the common practice regarding the scope of intervention and the generally accepted method of carrying out work on this type of structure, adaptive reuse projects often lead to the preservation of the superficial architectural form with the simultaneous, irreversible loss of most of the historical features of these structures and their surroundings.

Adaptive reuse in the context of the protection of postindustrial monuments

It is a common phenomenon that postindustrial buildings remain unused for many years after the end of production. This significantly contributes to their slow deterioration and reduces their adaptability due to the increasing cost and workload of development projects. The protection of the remaining parts of the facility is difficult due to damage caused by the lack of systematic maintenance of buildings and related technical infrastructure. Postindustrial structures very rarely return to their original function, i.e., production, therefore the change of use of the structure is an inseparable factor that determines development opportunities in the process of works undertaken on technical monuments [Gasidło 1989, pp. 125–133]. However, new use is in most cases the primary cause of the loss of cultural values. Adaptive reuse is a complex process, which is often not subject to any substantive supervision [Czyżniewska 2009]. Large production plants are usually divided into smaller spaces, which leads to the blurring of the original typological features of the interiors and the disturbance of their perception by new users.⁴

Jednak nowy sposób użytkowania w większości przypadków jest pierwszoplanową przyczyną utraty wartości kulturowych. Zmiana sposobu użytkowania jest procesem złożonym, który często nie podlega żadnemu nadzorowi merytorycznemu [Czyżniewska 2009]. Wielkie hale produkcyjne są zazwyczaj dzielone na niewielkie pomieszczenia, co doprowadza do zatarcia pierwotnych cech typologicznych wewnątrz oraz zaburzenia ich percepcji przez nowych użytkowników⁴.

Zachowanie wielu elementów historycznych w ich oryginalnej formie jest podczas przebudowy utrudnione ze względu na obowiązujące prawo budowlane oraz przepisy przeciwpożarowe. Zgodnie z powszechną praktyką projektową zakres prac podejmowanych przy zabytku wynika z konieczności jego dostosowania do obowiązujących wymogów prawa budowlanego (często bez analizy wpływu tych działań na wartości historyczne obiektu). Należy pamiętać, że obiekty powstające dwa wieki temu spełniały inne przepisy niż wymagane są obecnie. Doskonałym przykładem może być problematyka zagwarantowania bezpiecznego sposobu ewakuacji z budynku. Wysokość stopni lub ich liczba w biegu są zazwyczaj niezgodne z obowiązującymi przepisami i za konieczne uznaje się uzyskanie pozwolenia na rozbiórkę historycznych schodów wraz z autentycznymi balustradami i pochwytnymi. Zdecydowanie zbyt rzadko sięga się po rozwiązania zamiennne lub wnioskuje się o odstępstwa (co obowiązujące przepisy umożliwiają), a dyskusja między inwestorem, projektantami, organami ochrony zabytków oraz pozostałymi organami budowlanymi (lub innymi uczestnikami procesu inwestycyjnego) sprowadza się do tego, jak wykorzystać elementy pozostałe po demontażu. Powszechna staje się praktyka, że zachowane elementy są relokowane i marginalizowane, a ich jedyną funkcją jest dekoracja wewnątrz (oraz rola „świadków historii”, co skwapliwie podkreślają specjaliści od marketingu i wizerunku). To oczywiście, że proces adaptacji zazwyczaj nie pozostaje bez wpływu na zachowane wartości historyczne obiektu [Affelt 2007], ale to nie musi oznaczać tak rozległego zakresu ingerencji.

Opisane powyżej problemy zostaną poddane analizie w oparciu o wybrane przykłady: główny budynek w dawnym Zespole Zakładów Przemysłu Spirytusowego Monopol Wódczany przy ul. Kopcińskiego 58/60 w Łodzi, przędzalnię Karola Scheiblera przy ul. Tymienieckiego 25 na Księżym Młynie w Łodzi oraz elektrownię Renard przy ul. Narutowicza 46 w Sosnowcu. Wszystkie trzy budynki, pomimo oczywistych różnic, mają też cechy wspólne: usytuowanie względem centrum miasta, układy konstrukcyjne oparte o siatkę słupów (żeliwnych lub drewnianych), duże wysokości kondygnacji oraz znaczne głębokości rzutów (przez co budynki mają słabe doświetlenie części centralnych). Kryterium wyboru obiektów do analizy porównawczej stanowiła także nowa funkcja. W każdym przypadku jest ona inna, co wymusiło konkretne rozwiązania przestrzenne i projektowe.

Budynek dawnego zakładu spirytusowego został zaadaptowany na przestrzenie biurowe, w których po-

Preserving many historical elements in their original form is difficult during the remodeling process due to the applicable construction code and fire regulations. Following the common design practice, the scope of works undertaken on a monument results from the need to adapt it to the applicable requirements of the construction code (often without analyzing the impact of these activities on the historical values of the structure). It should be remembered that structures erected two centuries ago met different regulations than those required today. A perfect example is the issue of ensuring safe evacuation from a building. The height of the steps or the number of steps in a flight of stairs are usually inconsistent with the applicable regulations and it is considered necessary to obtain a permit to demolish the historical stairs together with the authentic balustrades and handrails. Far too rarely alternative solutions are used or derogations applied for (which is allowed by current regulations), and the discussion between the project sponsor, designers, monument protection authorities, and other building authorities (or other participants in the development process) is reduced to how to use the remaining elements after dismantling. It is becoming a common practice that preserved elements are relocated and marginalized, and their only function is interior decoration (and the role of “witnesses to history,” which is eagerly emphasized by marketing and image specialists). It is obvious that the adaptation process usually affects the preserved historical values of the structure [Affelt 2007], but this does not necessarily mean such an extensive scope of interference.

The problems described above will be analyzed based on selected examples: the main building in the former “Monopol Wódczany” Spirits Plant Complex at 58/60 Kopcińskiego Street in Łódź, Karol Scheibler’s spinning mill at 25 Tymienieckiego Street at Księżym Młyn in Łódź and the “Renard” power plant at 46 Narutowicza Street in Sosnowiec. All three buildings, despite the obvious differences, also have common features: location to the city center, structural systems based on a grid of columns (cast iron or wooden), high stories, and significant depths of floor plans (due to which the buildings have poor lighting in their central parts). The criterion for selecting structures for comparative analysis was also a new function. In each case, it is different, which forced specific spatial and design solutions.

The main building of the former spirits plant has been adapted for office space. In the interiors, despite the need to redesign the evacuation system inside the building, the overall impression of open space inside the building has been maintained. Due to the possibility of using the open space typology, structural elements of the factory have been preserved and exposed: columns, beams, and jack-arch brick ceilings. Relatively minor transformations were necessary in the building: new divisions, and disassembly of some of the original elements. The alterations were mainly introduced

Ryc. 1. Plac wewnętrzny zakładu przed realizacją i po realizacji, widoczna ingerencja w postaci wykopu w celu wprowadzenia dodatkowej kondygnacji; fot. B.M. Walczak

Fig. 1. The internal square of the plant before and after execution; there is a noticeable interference: excavation enabling the introduction of an additional story; photo by B.M. Walczak

Ryc. 2. Części komunikacji wewnątrz budynku przędzalni, widok dachu budynku z widocznymi instalacjami; fot. B.M. Walczak

Fig. 2. Circulations section inside the spinning mill, view of the roof with visible installations; photo by B.M. Walczak

mimo konieczności przeprojektowania systemu ewakuacji wewnątrz budynku, zachowane zostało ogólne wrażenie otwartej przestrzeni wewnątrz obiektu. Ze względu na możliwość zastosowania typologii *open space* zachowane i wyeksponowane zostały elementy konstrukcyjne fabryki: słupy, belki oraz ceglane stropy odcinkowe. W obiekcie konieczne były stosunkowo nieduże przekształcenia, nowe podziały oraz demontaż części elementów oryginalnych. Dotyczyły one głównie nowej strefy wejściowej. Jednak najpoważniejszy zakres zmian dotyczył bezpośredniego otoczenia budynku zabytkowego (ryc. 1).

Budynek przędzalni zlokalizowany na Księżym Młynie był pierwszą inwestycją mieszkaniową wewnątrz budynku pofabrycznego na terenie Łodzi [Szygendowski, Walczak 2009; M. Gyurkovich 2019]⁵. Specyfika tej funkcji wymusiła daleko idące zmiany

w nowej strefie wejściowej. Jednak, najbardziej poważne zmiany dotyczyły bezpośredniego otoczenia historycznego budynku (Fig. 1).

The building of the spinning mill at Księży Młyn was the first residential development inside a post-industrial building in Łódź [Szygendowski, Walczak 2009; M. Gyurkovich 2019].⁵ The specificity of this form of use forced far-reaching changes, including the transformation of the internal parts of the building, the division of the large-scale production plants into residential units, whose area and functional and spatial layouts resulted from the rhythm of the windows, the depth of the plan and the height of the stories. As a result, the need to ensure adequate lighting of the residential rooms meant that they filled only the peripheral strips of the stories, and the shortcomings of the space were compensated by the in-

polegające na przekształceniu części wewnętrznych obiektu, dzieląc wielkoprzestrzenne hale produkcyjne na lokale mieszkalne, których metraż oraz układy funkcjonalno-przestrzenne wynikały z rytmu okien, głębokości rzutu oraz wysokości kondygnacji. W rezultacie konieczność doświetlenia pomieszczeń mieszkalnych spowodowała, że wypełniły one jedynie pasy obrzeżne kondygnacji, a niedostatki powierzchni kompensowano wprowadzeniem antresoli. Nieoświetlony środek rzutu, jako „zbędny” z punktu widzenia inwestora, został przekształcony w wielokondygnacyjne patio zapewniające dostęp do poszczególnych lokali. W rezultacie tak daleko idącej przebudowy wiele elementów wyposażenia wewnątrz zostało nieodwracalnie usuniętych bądź zabudowanych. Ponadto, ze względu na konieczność zagwarantowania mediów oraz odpowiedniej wentylacji każdego lokalu mieszkalnego wprowadzono liczne przewody i pionowe instalacyjne wewnątrz budynku, niejednokrotnie kosztem rozległych ingerencji w autentyczną strukturę obiektu. Co więcej, mała powierzchnia poszczególnych mieszkań skutkowałą koncentracją pionów wentylacyjnych na dachu, co zaburza percepcję budynku jako fabryki (ryc. 2).

W 2012 roku w Sosnowcu rozpoczęte zostały prace budowlane polegające na zaadaptowaniu XIX-wiecznego budynku elektrowni Renard na hotel. Przykład ten jest niezwykle istotny, gdyż pomimo iż prace wciąż jeszcze trwają, to budynek historyczny już utracił prawie wszystkie wartości zabytkowe. Z uwagi na plany polegające na rozbudowie oraz nadbudowie budynku doszło do wyburzenia całej struktury wewnętrznej i wprowadzenia nowej, gwarantującej najbardziej racjonalne z biznesowego punktu widzenia rozplanowanie pomieszczeń w obiekcie [Grabiszewski 2009]. Z historycznej elektrowni, posiadającej unikatowe rozwiązania konstrukcyjne oraz technologiczne, pozostały jedynie mury obwodowe. Usunięcie dachu, stropów oraz całkowity demontaż elementów wyposażenia, stolarki i ślusarki okiennej oraz drzwiowej spowodował, że obiekt utracił niemal wszystkie wartości kulturowe. Stał się jedynie „skorupą” okrywającą współczesne rozwiązania funkcjonalno-przestrzenne. Wrażenie marginalizacji aspektów konserwatorskich wzmacnia skala rozbudowy oraz nadbudowy obiektu. Budynek historyczny został „wchłonięty” oraz „przygnieciony” przez nowe żelbetowe konstrukcje nowo projektowanych części (ryc. 3).

Podobne przykłady prac budowlano-adaptacyjnych można by przytoczyć w odniesieniu do innych typów zabytków nieruchomych, jednak budynki poprzemysłowe są ich przedmiotem znacznie częściej, a skala i zakres ingerencji przewyższają zazwyczaj zmiany dopuszczane przez służby konserwatorskie w innych obiektach nawet z tej samej epoki (np. kamienicach). Najwyraźniej wystrój wewnątrz i sztukaterie wciąż są postrzegane jako bardziej wartościowe, niż relikty wyposażenia technologicznego hal fabrycznych [Walczak 2016].

roduction of a mezzanine. The poorly lit center of the plan, as “redundant” from the developer’s point of view, was transformed into a multi-story patio providing access to individual apartments. As a result of such a far-reaching remodeling, many elements of interior furnishings have been irreversibly removed or enclosed with walls. In addition, due to the need to provide utilities and adequate ventilation in each apartment, numerous ducts and installation risers were introduced inside the building, often at the expense of extensive interference in the authentic structure of the building. What is more, the small area of individual apartments resulted in the concentration of ventilation shafts on the roof, which distorts the perception of the building as a factory (Fig. 2).

In 2012, construction works began in Sosnowiec, consisting in adapting the nineteenth-century “Renard” power plant building into a hotel. This example is extremely important because although the work is still in progress, the historical building has already lost almost all its historical value. Due to plans to expand and vertically extend the building, the entire internal structural system was demolished and a new one was introduced, guaranteeing the most rational arrangement of rooms in the building from a business standpoint [Grabiszewski 2009]. From the historical power plant with unique construction and technological solutions, only the perimeter walls remain. The removal of the roof, ceilings, and the complete disassembly of equipment, joinery, and window and door hardware resulted in the loss of almost all cultural values of the building. It became only a “shell” covering modern functional and spatial solutions. The impression of marginalization of conservation aspects is reinforced by the scale of the horizontal and vertical extension of the building. The historical building was “absorbed” and “crushed” by the new reinforced concrete structures of the newly designed parts (Fig. 3).

Similar examples of construction and adaptation works could be cited concerning other types of immovable monuments, but postindustrial buildings are the subject of them much more often, and the scale and scope of intervention usually exceed changes allowed by conservation services in other buildings, even from the same era (e.g., tenement houses). Apparently, interior design and stucco work are still perceived as more valuable than relics of technological equipment in factory plants [Walczak 2016].

Technical infrastructure and spatial development in the context of protecting the space of postindustrial cities

Postindustrial areas, in addition to production halls and auxiliary buildings, often include significantly developed networks of technical infrastructure and communication services, co-creating characteristic spatial systems. Land development, the locations of individual buildings, and other facilities were subordinated

Ryc. 3. Gabaryty nadbudowy obiektu historycznego oraz zakres ingerencji w strukturę wewnętrzną; fot. M. Grabowski

Fig. 3. The size of the vertical extension of the historical building and the scope of interference with the internal structure; photo by M. Grabowski

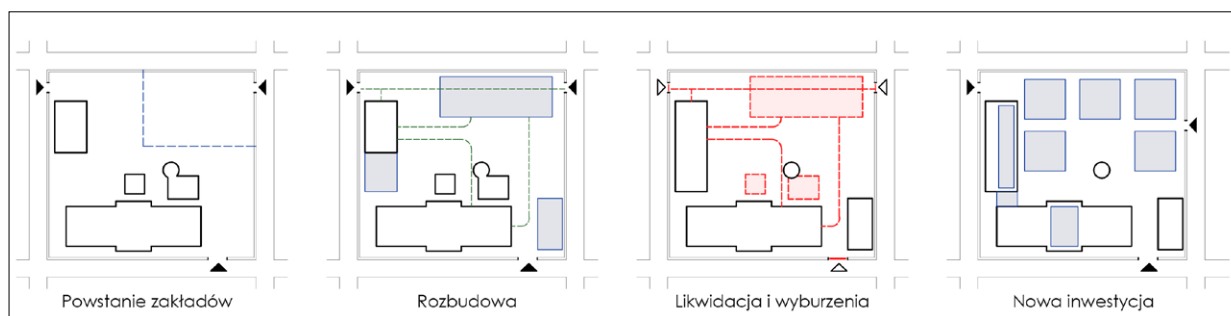
Infrastruktura techniczna oraz zagospodarowanie przestrzeni w kontekście ochrony przestrzeni miast pofabrycznych

Tereny poprzemysłowe oprócz budynków produkcyjnych oraz pomocniczych obejmują często znacznie rozbudowane sieci infrastruktury technicznej i obsługi komunikacyjnej, współtworzące charakterystyczne układy przestrzenne. Zagospodarowanie terenu, lokalizacja poszczególnych budynków oraz pozostałych obiektów były podporządkowane technologii produkcji, co ma bezpośredni wpływ na relacje przestrzenne w obrębie danego zespołu [Hirsch, Łozowska 2021]. W rezultacie wykształciły się układy charakterystyczne dla różnych gałęzi przemysłu, co bezsprzecznie należy uznać za jedną z ważnych wartości kulturowych zespołów poprzemysłowych. Specyficzny sposób myślenia o rozplanowaniu terenu znajdziemy w kopalni, w której oprócz budynków wydobywczych, socjalnych oraz biurowych konieczne było wytyczenie przestrzeni składowisk i załadunku wydobywanego surowca z bezpośrednim dostępem do linii kolejowej. Odmienne rozplanowanie znajdziemy natomiast w zespołach związanych z włókiennictwem, w których konieczne było zmagazynowanie zarówno surowców, jak i wyrobów gotowych w zamkniętych i zadaszonych przestrzeniach. Jeszcze inaczej kształtować się będzie kompleks zabudowań przemysłu chemicznego. Niestety, specyfika rozwiązań przestrzennych oraz wyposażenia terenów przemysłowych zazwyczaj ulega zatraceniu podczas adaptacji do nowych funkcji. Jest to problem trudny do rozwiązania, gdyż demontaż oryginalnego zagospodarowania terenu i infrastruktury technicznej rozpoczyna się już na etapie likwidacji produkcji. Ochrony nie ułatwia atrakcyjne położenie obiektów w centrach miast i wynikająca z tego presja inwestycyjna (ryc. 4).

To właśnie na etapie zamykania obiektów przemysłowych najczęściej dochodzi do szybkiej sprzedaży

to production technology, which had a direct impact on spatial relations within a given complex [Hirsch, Łozowska 2021]. As a result, systems characteristic for various branches of industry have developed, which undoubtedly should be considered one of the important cultural values of postindustrial complexes. A reflection of the specific thinking about the layout of the plot is, for example, a mine, where, in addition to mining, social and office buildings, it was necessary to arrange the space for storage and loading of the extracted raw material with direct access to the railway line. A different layout can be found in textile-related complexes, where it was necessary to store both raw materials and finished products in closed and roofed spaces. A complex of chemical industry buildings would look even different. Unfortunately, the specificity of spatial solutions and equipment of industrial areas is usually lost during the adaptive reuse process. This is a difficult problem to solve because the disassembly of the original equipment and technical infrastructure on the premises of the enterprise begins at the stage of stopping production. Their proper protection is hindered by the attractive location of structures in city centers and the resulting development pressure (Fig. 4).

It is at the stage of decommissioning industrial facilities that the immediate sale of equipment and other technical infrastructure most often takes place. In addition, in many cases, auxiliary buildings are demolished. All the above aims at freeing the land from anything that could hinder its sale. In this way, functional and technological connections between individual structures are blurred, which contributes to the uncontrolled and irretrievable loss of unique spatial solutions. Equipment and infrastructure made of steel and other metallurgical metals are most exposed to disassembly, which in particular affects production plants consisting mainly of exposed installations.

Ryc. 4. Schemat ukazujący proces rozwoju, likwidacji oraz tendencje związane z komercjalizacją zespołów pofabrycznych; oprac. M. Grabowski

Fig. 4. Diagram showing the process of development, liquidation, and trends related to the commercialization of postindustrial complexes; by M. Grabowski

elementów wyposażenia oraz pozostałej infrastruktury technicznej. Dodatkowo w wielu wypadkach następuje rozbiórka obiektów pomocniczych. Wszystko w celu uwolnienia terenu od naniesień utrudniających jego sprzedaż. Zacierane są w ten sposób powiązania funkcjonalne i technologiczne między poszczególnymi obiektami, co przyczynia się do niekontrolowanej i bezpowrotnej utraty unikatowych rozwiązań przestrzennych. Najbardziej narażone na demontaż są wyposażenie i infrastruktura wykonana ze stali oraz innych metali hutniczych, co w szczególności dotyka zakłady produkcyjne o dużym udziale niekubaturowych obiektów technologicznych.

Przykładem takiego procesu jest zamknięty w 2015 roku zakład elektrociepłowni EC-2 w Łodzi [Walczak 2019; Zwoliński 2019]. Obiekt jeszcze przed zamknięciem był objęty ochroną konserwatorską w ramach gminnej ewidencji zabytków, jednak po wyłączeniu go z eksploatacji – z uwagi na dobrą lokalizację na obrzeżach centrum miasta oraz dużą powierzchnię działki – zdecydowano się na wyburzenie obiektów pomocniczych, infrastruktury technicznej oraz elementów bezpośrednio przylegających do budynku elektrociepłowni. Co znamienne, prace rozbiórkowe prowadzono równoległe z toczącym się postępowaniem w sprawie wpisania obiektu do rejestru zabytków. Ostatecznie zostały przerwane, a częściowo rozebrane obiekty – które, pomimo nakazu ich odtworzenia, nie zostały nawet odpowiednio zabezpieczone – ulegają powolnej destrukcji. Konsekwencją takich praktyk jest przede wszystkim utrata autentyczności. Nawet jeśli uda się doprowadzić do odtworzenia usuniętych elementów, będą one jedynie replikami wykonanymi współcześnie (co miało miejsce np. w przypadku kominów elektrowni Powiśle w Warszawie). Drugim negatywnym zjawiskiem jest powolna destrukcja pozostałych (niewyburzonych) obiektów, gdyż ich prawidłowe zabezpieczenie jest zwykle trudne i kosztowne. W rezultacie, gdy pojawia się nowy właściciel, koszty są jeszcze wyższe lub – co gorsza – stan techniczny wymusza dalszą rozbiórkę (ryc. 5).

Problematyka związana z utratą elementów wyposażenia oraz infrastruktury technicznej zarówno wewnątrz budynku produkcyjnego, jak i na terenie przyległym

One example of such a process is the EC-2 CHP plant in Łódź closed in 2015 [Walczak 2019; Zwoliński 2019]. Even before its closure, the building was under partial conservation protection based on its inclusion in the municipal register of monuments, but after it was decommissioned—due to its good location on the outskirts of the city center and the large area of the plot—it was decided to demolish auxiliary buildings, technical infrastructure, and elements directly adjacent to the building CHP plant. Significantly, the demolition

Ryc. 5. Zespół EC-2 przed pracami demontażowymi; fot. B.M. Walczak

Fig. 5. The EC-2 complex before dismantling; photo by B.M. Walczak

Ryc. 6. Wnętrze części muzealnej Walcowni Cynku; fot. B.M. Walczak

Fig. 6. Interiors of the museum part of the Zinc Rolling Mill; photo by B.M. Walczak

nieruchomości, w kontekście ochrony zabytków dziedzictwa poprzemysłowego, jest niezwykle istotna oraz niestety lekceważona podczas procesu adaptacji tych obiektów. Ze względu na szybko ewoluujące technologie obiekty pofabryczne posiadające autentyczne wyposażenie z czasów produkcji stanowią cenne świadectwo rozwoju oraz sposobów produkcji w danym okresie. Maszyny produkcyjne, rurociągi, systemy załadownicze lub inne elementy systemu produkcji, stanowiące integralne elementy krajobrazu kulturowego miast przemysłowych, w dzisiejszych czasach podlegają zatraceniu. Po zakończeniu działalności produkcyjnej tracą one swoje przeznaczenie i zacierają się sens ich istnienia. Dlatego bardzo często są uważane za nieistotne i demontowane, zachowywane szczątkowo lub czasem relokowane, jeśli ich forma jest na tyle interesująca, żeby mogły pełnić nową funkcję – instalacji przestrzennej, w zamyśle świadczącej o industrialnej genezie miejsca. Brak systematycznych działań w celu zachowania integralności zespołów pofabrycznych z ich unikatowymi cechami jest niestety powszechnie stosowaną i akceptowaną praktyką.

Wartość integralnych zespołów zachowujących tę infrastrukturę można łatwo zauważyć na przykładzie Zagłębia Ruhry w Niemczech, objętego programem kompleksowej rewitalizacji w ramach IBA Emscher Park (1989–1999) [J. Gyurkovich 2022], którego ukoronowaniem było wpisanie na Listę Dziedzictwa UNESCO kopalni i koksowni Zeche Zollverein w Essen [Noelle 2016]. Wiele obiektów zostało zachowanych w możliwie niezmienionej formie, pozostawiając różnego rodzaju rozwiązania przestrzenne oraz technologiczne. Elementy sieci technicznej oraz komunikacyjnej w wielu wypadkach nie pełnią swojej pierwotnej funkcji, jednak nadal są ważnym uzupełnieniem obiek-

works were carried out in parallel with the ongoing proceedings to enter the building into the national register of monuments. Eventually, they were interrupted, and the partially dismantled structures—which, despite the order to restore them, were not even properly secured—are slowly deteriorating. The consequence of such practices is primarily a loss of authenticity. Even if the removed elements can be reconstructed, they will only be replicas made today (as was the case of the smokestacks of the Powiśle power plant in Warsaw). The second negative phenomenon is the slow decay of the remaining (not demolished) structures because their proper protection is usually difficult and expensive. As a result, when a new owner appears, the costs are even higher or, even worse, the technical condition forces further demolition (Fig. 5).

The issues related to the loss of equipment and technical infrastructure both inside production buildings and on the adjacent properties, in the context of protecting the postindustrial heritage, are extremely important and, unfortunately, ignored during the adaptive reuse processes of these facilities. Due to rapidly evolving technologies, former factory sites with authentic equipment from the times of the plant's operation are a valuable testimony to technical progress and production methods in a given period. Production machines, pipelines, loading systems, or other elements of the production system, which are integral elements of the cultural landscape of industrial cities, are now being lost. After the end of production, they lose their purpose, and the meaning of their existence is blurred. That is why they are often considered irrelevant and dismantled, preserved in fragments, or sometimes relocated if their form is in-

Ryc. 7. Część zakładu przeróbki mechanicznej węgla, przenikanie się struktur zewnętrznych z wnętrzem obiektu; fot. B.M. Walczak

Fig. 7. Part of the mechanical coal processing plant, penetration of external structures with the interior of the facility; photo by B.M. Walczak

tów, dzieląc lub separując poszczególne części zespołów. Dodatkowo potraktowanie wielu obiektów jako komplementarnej całości doprowadziło do wykorzystania pozornie niepotrzebnych elementów jako części uzupełniających nowe funkcje. Obiekty pofabryczne, zlokalizowane na dużym obszarze, w granicach wielu miast poprzez konsekwentne, spójne i ujednolicone działania konserwatorskie i adaptacyjne, polegające na zachowaniu i zabezpieczeniu nie tylko samych obiektów, ale również zachowaniu sylwet oraz panoram typowych dla okresu rewolucji przemysłowej, są jednym z najlepszych przykładów próby ponownej aktywizacji postindustrialnych terenów.

Przykłady dobrych praktyk w procesie adaptacji obiektów pofabrycznych

Analizując zaadaptowane lub zrewitalizowane zespoły pofabryczne na terenie Polski, można wskazać obiekty, które dzięki właściwemu zrozumieniu ich specyfiki zachowały autentyczność oraz wartości kulturowe, pomimo wprowadzenia nowej funkcji.

Jednym z najlepszych przykładów skrupulatnego podejścia do struktury, wartości przestrzennych oraz oryginalności wyposażenia zakładów przemysłowych na terenie Polski jest budynek Walcowni Cynku w Katowicach-Szopienicach, w którym blachę ocynkowaną produkowano nieprzerwanie aż do 2002 roku. W 2016 roku

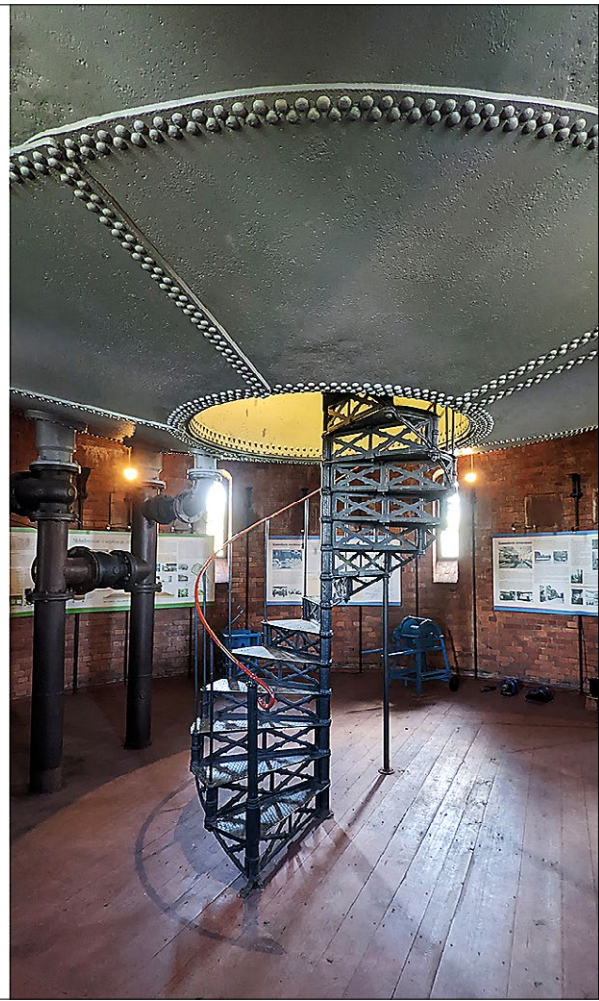
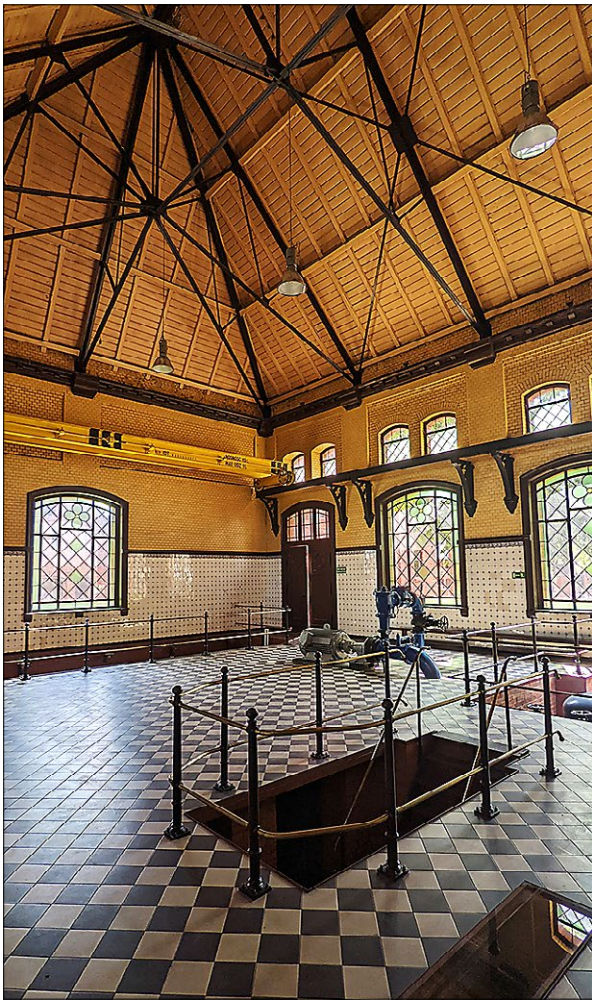
teresting enough to fulfill a new function—a spatial installation, intended to prove the industrial origin of the place. The lack of systematic efforts to preserve the integrity of historical factory complexes with their unique characteristics is unfortunately a common and accepted practice.

The value of integral complexes preserving this infrastructure can be easily seen in the example of the Ruhr area in Germany, covered by a comprehensive revitalization program as part of the IBA Emscher Park (1989–1999) [J. Gyurkovich 2022], which culminated in the inclusion on the UNESCO Heritage List of the Zeche Zollverein mine and coking plant in Essen [Noelle 2016]. Many structures have been preserved in an unchanged form, leaving various spatial and technological solutions. Elements of the technical and communication network in many cases do not fulfill their original function, but they are still an important supplement to the facilities, dividing or separating individual parts of the complexes. In addition, treating many structures as a complementary whole led to the use of seemingly unnecessary elements as parts that complement new uses. Postindustrial buildings, spanning large areas, within many cities, through consistent, coherent, and unified conservation and adaptation measures, including the preservation and protection of not only the buildings themselves, but also the preservation of skylines and panoramas typical of the period of the industrial revolution, are one of the best examples of an attempt to reactivation of postindustrial areas.

Examples of good practices in the adaptive reuse of postindustrial sites

When analyzing repurposed or revitalized postindustrial complexes in Poland, it is possible to indicate structures that, thanks to the proper understanding of their specificity, have retained their authenticity and cultural values, despite the introduction of a new function.

One of the best examples of a meticulous approach to the structure, spatial values, and original equipment of industrial plants in Poland is the building of the Zinc Rolling Mill in Katowice-Szopienice, where galvanized sheets were produced continuously until 2002. In 2016, the facility was converted into a museum, conference, and entertainment center. The new functional layout was subordinated to the historical spatial structure and the arrangement of technological equipment, the preservation of which was a priority. The former rolling mill is divided into three main sectors. The most important in the context of heritage protection is the space dedicated to the history of zinc metallurgy, where original production machines are located. This space, as a kind of “reserve” preserving the major cultural values of the building, has been maintained almost unchanged. The components of the equipment and machines remained in their original positions, while the introduced elements of muse-

Ryc. 8. Hala pomp oraz zachowana infrastruktura techniczna wewnątrz obiektu wieży ciśnien; fot. M. Grabowski
 Fig. 8. Pump hall and preserved technical infrastructure inside the water tower; photo by M. Grabowski

obiekt został zaadaptowany na funkcję muzealno-konferencyjno-rozrywkową. Nowy układ funkcjonalny został podporządkowany historycznej strukturze przestrzennej oraz rozmieszczeniu wyposażenia technologicznego, którego zachowanie było priorytetem. Obiekt podzielony został na trzy główne sektory. Najważniejsza w kontekście ochrony dziedzictwa jest przestrzeń poświęcona historii hutnictwa cynku, w której znajdują się zachowane oryginalne maszyny produkcyjne. Przestrzeń ta, jako swoisty „rezerwat” zachowujący najcenniejsze walory obiektu, została utrzymana niemalże w niezmienionej formie. Elementy wyposażenia oraz maszyny pozostały w oryginalnym położeniu, zaś wprowadzone elementy identyfikacji muzealnej oraz nowe obiekty uzupełniające wystawy zostały zaprojektowane w sposób jednolity, podkreślając industrialny charakter miejsca. Druga strefa to przestrzeń łącząca funkcje muzealne i konferencyjne wraz z niezbędnym zapleczem. Na potrzeby jego stworzenia wprowadzone zostały nowe rozwiązania (przestrzenne oraz materiałowe). Tutaj znajduje się sala konferencyjna oraz stała ekspozycja zabytkowych motocykli. Minimalistyczne podejście do nowej struktury w obiekcie oraz wydzielenie przestrzeni za pomocą metod odwracalnych nie ma negatywnego wpływu

um identification and new structures supplementing the exhibitions were designed uniformly, emphasizing the industrial character of the place. The second zone is a space combining a museum (with a permanent exhibition of historical motorcycles) and conference functions with the necessary facilities. For these purposes, new solutions (spatial and material) were introduced. The minimalist approach to the new structure in the building and the separation of space using reversible methods does not harm the overall perception of the monument. In addition, the idea of creating an exhibition dedicated to the automotive industry directly associated with the production of heavy industry is integrally connected with the original function of the facility. The last zone is the open entertainment space, which can be freely arranged, depending on the needs. Here, the open plan of the building is exposed and the preserved relics of the production process are emphasized. The whole project is an excellent example confirming that the combination of several functions under one roof makes it possible to preserve the essential structures of the building while ensuring the possibility of its use and commercialization. When analyzing the idea of the project, it is necessary to

na ogólny odbiór zabytku. Dodatkowo idea stworzenia wystawy poświęconej motoryzacji bezpośrednio kojarzącej się z produkcją przemysłu ciężkiego w integralny sposób łączy się z pierwotną funkcją obiektu. Ostatnią strefą obiektu pozostaje otwarta przestrzeń widowiskowa przeznaczona do dowolnej aranżacji. Tutaj wyeksponowano otwarty plan budynku oraz uwypuklono zachowane relikty procesu produkcji. Całość jest znakomitym przykładem potwierdzającym, że połączenie kilku funkcji w jednym obiekcie daje możliwość zachowania istotnych struktur budynku przy jednoczesnym zapewnieniu możliwości jego użytkowania i skomercjalizowania. Analizując ideę projektu, należy podkreślić synergiczne powiązanie stref, zapewniające wydzielenie poszczególnych funkcji, a jednocześnie pozwalające zachować czytelny układ przestrzenny walcowni. Wydzielenie stref za pomocą rozwiązań stosowanych w budownictwie przemysłowym oraz duża ilość przeszkleń pomiędzy strefami konferencyjnymi a wystawienniczymi nie zaburzają odbioru struktury wewnętrznej obiektu (ryc. 6).

Przykładem pozytywnych rozwiązań architektoniczno-przestrzennych w zakresie ochrony kompleksów przemysłowych jest zespół obiektów kopalni Julia w Wałbrzychu. Powołanie Muzeum Przemysłu i Techniki już w czasie likwidacji miejscowych zakładów górniczych umożliwiło zachowanie obiektów, budynków oraz pozostałej infrastruktury nie tylko samej kopalni Julia, ale również zachowanie i zaprezentowanie wyposażenia innych wałbrzyskich kopalni [Stara Kopalnia 2019]. Decyzja o ulokowaniu funkcji muzealnej na terenie zakładu pozwoliła na zachowanie tkanki zabytkowej w stanie nienaruszonym. Następnie, po przeprowadzeniu dokładnej analizy wartościującej, zdecydowano się na wyburzenie wtórnych naleciałości – podczas 200 lat funkcjonowania kopalni doszło do wielu niefortunnych transformacji, przebudów i rozbudów. Działania tego typu doprowadziły do przywrócenia pierwotnego układu kopalni, a także pozwoliły na scalenie kompleksu oraz dostosowanie go do nowych funkcji. Rozmiar kompleksu, liczba obiektów oraz obszar kopalni spowodowały, że nie wszystkie budynki na terenie zakładu mogły zostać poddane pracom restauratorskim [Nocoń 2016]. Brak odpowiednich środków doprowadził natomiast do stworzenia unikatowej metody rewitalizacji kompleksu. Prace przeprowadzone przy obiektach na terenie kopalni podejmowane były z uwzględnieniem przyszłych etapów realizacji, co pozwoliło na dodatkowe wykorzystanie zachowanej struktury zakładu. Świadomość podejmowanych działań podkreśla również podejście do wyposażenia oraz infrastruktury technicznej obiektu. Linie produkcyjne, wagony, elementy zasilania oraz wentylacji kopalni, a także pozostała infrastruktura techniczna w wielu miejscach pozostawiono w pierwotnej lokalizacji, co podkreśla autentyczność oraz charakter poszczególnych części zakładu. W kontekście adaptowanych budynków wykreowano rozwiązania architektoniczne, dzięki którym w wielu przestrzeniach dochodzi do swoistego „przenikania się” wnętrza oraz zewnątrz obiektu, co doprowadza do konfrontacji dwóch od-

emphasize the synergic linking of the zones, ensuring the separation of individual functions, and at the same time allowing to maintain a clear spatial layout of the rolling mill. The separation of zones using solutions used in industrial construction and a large amount of glazing between the conference and exhibition zones do not disturb the perception of the internal structure of the facility (Fig. 6).

One example of positive architectural and spatial solutions in the field of protection of industrial complexes is the Julia mine complex in Wałbrzych. The establishment of the Museum of Industry and Technology, already during the liquidation of the local mining industry, made it possible to preserve the facilities, buildings, and other infrastructure not only of the Julia mine itself but also to preserve and display the equipment of other mines in Wałbrzych [Stara Kopalnia 2019]. The decision to use the site of the plant for the needs of the museum allowed for the preservation of the historical tissue intact. Then, after a thorough value analysis, it was decided to demolish the later additions, which are the result of 200 years of the mine's operation, during which there were many unfortunate transformations, remodels, and extensions. These activities led to the restoration of the original layout of the mine and also allowed the complex to be reintegrated and adaptively reused. Due to the size of the complex, the large number of structures, and the extensive area of the mine, not all buildings on the site could be subjected to restoration works [Nocoń 2016]. The lack of appropriate funds led to the creation of a unique method of revitalizing the complex. Adaptive reuse of the facilities in the mine was carried out taking into account the future stages of execution, which allowed for additional use of the preserved structure of the plant. The fact that the actions were taken consciously is also evidenced by the approach to the equipment and technical infrastructure of the facility. Production lines, mine railway cars, power supply and ventilation elements of the mine, as well as other technical infrastructure, have been left in their original locations in many places, which emphasizes the authenticity and character of each part of the plant. In the context of the repurposed buildings, architectural solutions were created, thanks to which in many spaces there is a kind of “penetration” of the interior and exterior of the building, which leads to the confrontation of two different spaces of the complex. Parts of the complex “frozen in time” left untouched, protected only against deterioration, become at the same time an interactive element of exhibitions and added educational value to the structures. This coherent strategy of preserving and developing the whole, and not only the fragment covered by the project implemented so far, should be considered the greatest success. An important element in the development process was realizing the limited economic possibilities and implement-

miennych od siebie przestrzeni zespołu. Partie zespołu „zatrzymane w czasie” pozostawione bez ingerencji, zabezpieczone jedynie przed destrukcją, stają się jednocześnie interaktywnym elementem wystaw oraz dodaną wartością edukacyjną obiektów. Za największy sukces należy uznać właśnie tę spójną strategię zachowania i zagospodarowania całości, a nie jedynie fragmentu objętego zrealizowanym dotychczas projektem. Istotnym elementem w procesie inwestycyjnym było zdanie sobie sprawy z ograniczonych możliwości ekonomicznych i zaimplementowanie rozwiązań pozwalających na przekucie niedostatków w atut, który zaowocował wykreowaniem indywidualnej przestrzeni, ta zaś okazała się niepowtarzalną wartością całego kompleksu. Przykład ten doskonale obrazuje, że w toku adaptacji zespołów poindustrialnych fundamentalne jest myślenie o nich jako całości, ze wszystkimi powiązaniem funkcjonalno-przestrzennymi wynikającymi z technologii produkcji. Stwarza to szansę na wypracowanie rozwiązań pozwalających zarówno na adaptację obiektu, jak i zachowanie autentycznych struktur produkcyjnych (ryc. 7).

Ostatnim omawianym zespołem fabrycznym prezentującym rozwiązania pozwalające zachować autentyczność zakładu produkcyjnego jest kompleks wodociągów Stare Bielany w Toruniu, który pomimo wielokrotnej modernizacji oraz powstania w mieście nowych zakładów wodociągowych pełni swoją pierwotną funkcję od końca XIX wieku. Jest to przykład pokazujący, że pomimo zmian technologicznych w procesie produkcji i wyłączenia poszczególnych budynków lub systemów z użytkowania istnieje możliwość zachowania wartości historycznych miejsca. Charakterystycznym zjawiskiem dla zespołów produkcyjnych było, iż po modernizacji sposobu produkcji niektóre z obiektów przestawały pełnić swoją pierwotną funkcję, co często skutkowało daleko idącymi modyfikacjami ich struktury lub wyburzeniami niepotrzebnych obiektów. Dodatkowo, wprowadzanie nowych technologii często wiązało się ze zmianami przestrzennymi i funkcjonalnymi wewnątrz obiektów, co wielokrotnie doprowadzało do ich przebudowy i zaniku wcześniejszych rozwiązań (co analogicznie do innych typów budynków może, ale nie musi stanowić wartościowe nawarstwienie). Przykład toruńskich wodociągów na Starych Bielanach dowodzi, że pomimo modernizacji sposobu funkcjonowania obiektów, możliwe jest zachowanie najważniejszych wartości w obrębie całego kompleksu. Budynek pomp, mimo braku zachowania pierwotnych maszyn, utrzymał wewnętrzny układ oraz ogólne wrażenie XIX-wiecznego wnętrza przemysłowego. Ze względu na wielokrotnie wymieniane wyposażenie oraz remonty obiektu część elementów i rozwiązań materiałowych uległa zniszczeniu i została odtworzona na podstawie zachowanych pozostałości. Pomimo stosunkowo dużego zakresu rekonstrukcji elementów, udało się uczynić oryginalne instalacje techniczne i materiały wykończeniowe. Chociaż jest to czynny zakład, wykorzystujący współczesne technologie, urządzenia zostały umiejscowione w sposób zachowujący i pokazujący pierwotne położenie oryginalnych systemów wodociągowych.

ing solutions that allowed for turning the shortcomings into an asset, which resulted in the creation of a unique space, which turned out to be a special value of the entire complex. This example perfectly illustrates that in the course of adaptive reuse of post-industrial complexes, it is fundamental to think about them as a whole, with all functional and spatial connections resulting from the production technology. This creates an opportunity to develop solutions that allow both the reuse of the facility and the preservation of authentic production structures (Fig. 7).

The last discussed factory complex, which is an example of the implementation of solutions allowing to preserve the authenticity of the production plant, is the Stare Bielany waterworks complex in Toruń. This place, despite repeated modernization and the creation of new waterworks in the city, has been serving its original function since the end of the nineteenth century. This is a good example showing that despite technological changes in the production process and the exclusion of individual buildings or systems from use, it is possible to preserve the historical values of the site. One characteristic phenomenon for the production complexes was that as a consequence of the production technology modernization, some of the structures ceased to fulfill their original function, which often resulted in far-reaching modifications to their structure and even the demolition of unnecessary structures. In addition, the introduction of new technologies was often associated with spatial and use changes inside the buildings, which repeatedly led to their reconstruction and the disappearance of previous solutions (which, similarly to other types of buildings, may—but does not have to—constitute valuable layers). The example of Toruń's waterworks in Stare Bielany proves that despite the modernization of the functions of individual facilities, it is possible to maintain the most important values within the entire complex. The pump building, despite the lack of preservation of the original machinery, maintained the internal layout and overall impression of the nineteenth-century industrial interior. Though, due to the repeated replacement of equipment and renovations of the facility, some elements as well as construction and finishing materials have been destroyed and have been reconstructed based on the preserved remains. Despite the relatively large scope of reconstruction, it was possible to make the original technical installations and finishing materials legible. Although it is an active plant using modern technology, the equipment has been located in a way that preserves and shows the original location of the original water systems.

Another important issue in the protection of heritage is the preservation of the spatial layout and skyline of the entire complex. It is noteworthy that many of the buildings have been disused, but have been preserved and adapted to maintain the characteristic spatial layout

Kolejnym istotnym elementem ochrony dziedzictwa jest zachowanie układu przestrzennego oraz sylwety całego zespołu. Na uwagę zasługuje fakt, że wiele z obiektów zostało wyłączonych z użytku, ale zostały zachowane i zaadaptowane, aby utrzymać charakterystyczny układ przestrzenny oraz walory estetyczne całego zespołu budowlanego. Z tego powodu kluczowe było utrzymanie kotłowni oraz wieży ciśnień, które są dominantami wysokościowymi na terenie całego kompleksu. Obiekty te zostały zachowane nie ze względu na walory użytkowe, lecz przede wszystkim z racji ich istotnego oddziaływania na kompozycję całości. Wieża ciśnień jest elementem centralnym w całym zespole, znajdującym się na zamknięciu komunikacji wewnątrz kompleksu. Jej opracowanie architektoniczne oraz lokalizacja podkreślają zabytkowy charakter miejsca. Dodatkowo, zaadaptowanie wieży na cele muzealne przyczyniło się do udostępnienia kompleksu zwiedzającym. Dobór nowej funkcji, a także sama konstrukcja budynku, jasny i czytelny podział na kondygnacje, wyjątkowe walory wyposażenia (w postaci zbiornika na wodę) oraz istniejące elementy wyposażenia i infrastruktury technicznej, umożliwiły adaptację bez większej ingerencji w strukturę samego obiektu (ryc. 8).

Podsumowanie i wnioski

Poddając powyższe przykłady analizie krytycznej, można zauważyć, że ochrona zespołów pofabrycznych w Polsce wciąż wymaga udoskonalenia. Brak jest spójnej wizji, która przekładałaby się na politykę konserwatorską.

Świadome podejście do walorów technicznych obiektów oraz unikatowości rozwiązań, które reprezentują, są jednym z najbardziej istotnych czynników warunkujących stopień zachowania dziedzictwa epok przemysłu. Należy mieć na uwadze, że zespoły pofabryczne nie są jedynie pojedynczymi obiektami o interesującym i wartościowym opracowaniu elewacji. Równie istotne jest zachowanie charakterystycznych dla przemysłu przestrzeni pomiędzy budynkami, świadomie projektowanymi kompozycjami urbanistycznymi, tworzącymi komplementarną całość wraz z wyposażeniem obiektów oraz infrastrukturą techniczną je obsługującą.

Z tego względu konieczne jest rozpoznanie zasobu zabytków techniki i przemysłu oraz objęcie ich adekwatnymi formami ochrony, co powinno mieć charakter działań systemowych, a nie ratunkowych, podejmowanych pod presją inwestycyjną (co znakomicie ilustruje opisany przykład elektrociepłowni EC2 w Łodzi).

Ujawnia się także pilna potrzeba szkolenia kadr, gdyż zarówno projektanci, jak i pracownicy urzędów konserwatorskich mają problemy z właściwą identyfikacją wartości kulturowych poszczególnych obiektów.

Oba postulaty znalazły już odzwierciedlenie w opracowaniach studialnych wykonanych dla Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W tym kontekście konieczne jest zatem przede wszystkim odpowiednie propagowanie zaleceń zawartych w standardach postępowania konserwatorskiego dla zabytków inżynierii i techniki [Wytyczne 2020].

and aesthetic values of the entire building complex. For this reason, it was crucial to maintain the boiler room and the water tower, which are the dominant heights throughout the complex. These structures have been preserved not because of their utility values, but primarily because of their significant impact on the composition of the whole. The water tower is the central element in the entire complex, located at the end of the internal road (axis) inside the complex. Its architectural design and location emphasize the historical character of the site. In addition, converting the tower for museum purposes made the complex accessible to visitors. The selection of the new function, as well as the structure of the building itself, a clear and legible division into stories, unique features of the equipment (including a water tank), and the existing elements of equipment and technical infrastructure, enabled adaptive reuse without much interference in the structure of the building itself (Fig. 8).

Summary and Conclusions

Subjecting the above examples to critical analysis, it can be seen that the protection of postindustrial complexes in Poland still needs to be improved. There is no coherent vision that would translate into conservation policy.

A conscious approach to the technical values of the structures and the uniqueness of the solutions they represent is one of the most important factors determining the degree of preservation of the heritage of the industrial era. It should be borne in mind that postindustrial complexes are not only single structures with an interesting and valuable facade designs. It is equally important to preserve the spaces characteristic for the industry between the buildings, consciously designed urban compositions, forming a complementary whole together with the equipment of the facilities and the technical infrastructure that supports them.

For this reason, it is necessary to recognize the entire industrial and technological heritage and to cover it with adequate forms of protection, which should be systemic, not rescue actions, undertaken under development pressure (which is perfectly illustrated by the example of the EC2 CHP plant in Łódź as discussed).

There is also an urgent need for personnel training, as both designers and conservation office employees have problems with the proper identification of the cultural values of individual structures.

Both postulates have already been reflected in studies prepared for the Ministry of Culture and National Heritage. In this context, it is, therefore, necessary, above all, to properly promote the recommendations contained in the standards of conservation procedure for monuments of engineering and technology [Wytyczne 2020].

The intention of the authors was not to indicate the best methods of industrial heritage adaptive

Intencją autorów nie było wskazanie najlepszych sposobów adaptacji zabytkowych obiektów przemysłowych, lecz zwrócenie uwagi na problem autentyczności jako kryterium fundamentalnego dla oceny wartości zabytku. Z perspektywy ochrony i konserwacji zabytków powinno nam zależeć na czymś więcej, aniżeli zapewnienie obiektom poprzemysłowym „nowego życia” [J. Gyurkovich 2022]. Niemniej jednak, analizując przywołane w niniejszym artykule poszczególne zespoły budowlane, konieczne jest zauważenie, że zaproponowanie odpowiedniej funkcji dla adaptowanego obiektu jest niezwykle istotne w kontekście możliwości zachowania autentyczności obiektu, w tym w szczególności jego wyposażenia technologicznego. Co więcej, cechą charakterystyczną dla wielu obiektów przemysłowych są także liczne, często doraźne przekształcenia. Tego typu nawarstwienia mają nie tylko duży walor poznawczy, ale także determinują wyjątkowość danego budynku zabytkowego [Walczak 2016]. Właściwe rozplanowanie obiektu, jego dostępność oraz aspekty związane z późniejszym sposobem użytkowania są jednym z najbardziej istotnych czynników warunkujących możliwości zapewniające jego bezpieczne użytkowanie wraz z zachowaniem posiadanych wartości zabytkowych. Na powyższe kwestie należy zwrócić szczególną uwagę na każdym etapie: waloryzacji, kategoryzacji, zaleceń konserwatorskich, opracowywania i zatwierdzania programu prac przy obiekcie, a także wykonawstwa. Biorąc pod uwagę historię obiektów pofabrycznych na terenie naszego kraju oraz liczbę kompleksów, które obecnie wyłączane są z produkcji lub będą w niedalekiej przyszłości zamykane, należy pamiętać, że wartość tych zespołów składa się z wielu aspektów, które jesteśmy zobowiązani zachować jako świadectwo poprzednich pokoleń. Może dzięki temu następne pokolenia czegoś się wreszcie z historii nauczą.

reuse but to draw attention to the problem of authenticity as a fundamental criterion for assessing heritage value. From the perspective of the protection and conservation of monuments, we should care about something more than providing post-industrial facilities with a “new life” [J. Gyurkovich 2022]. Nevertheless, when analyzing the individual construction complexes referred to in this article, it is necessary to notice that proposing an appropriate purpose for a building to be reused is of utmost importance in the context of the possible preservation of the structure’s authenticity, and in particular its technological equipment. What is more, many industrial sites are characterized by numerous, often ad hoc transformations. Such historical layers have not only great cognitive value but also determine the uniqueness of a given historical building [Walczak 2016]. The proper layout of the facility, its accessibility, and aspects related to the subsequent use is one of the most important factors that determine its safe existence, along with the preservation of its historical values. Special attention should be paid to the above issues at every stage of the adaptive reuse process: valorization, categorization, conservation recommendations, development and approval of the program of works on the facility, as well as execution. Considering the history of postindustrial sites in Poland and the number of complexes that currently remain disused or will be decommissioned soon, it should be remembered that the value of these complexes consists of many aspects that we are obliged to preserve as a testimony of previous generations. Maybe this time future generations will learn something from history.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Affelt Waldemar, *Wartości dziedzictwa techniki jako zbiór argumentów na rzecz jego zachowania dla przyszłych pokoleń*, [w:] *Dziedzictwo przemysłowe jako Strategia Rozwoju Innowacyjnej Gospodarki*, Zabrze 2007.
- Czyżniewska Lucyna, *Uwagi dotyczące problemów adaptacji obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa–Lublin 2009.
- Dąbrowski Jacek, *Dziedzictwo przemysłu – dziedzictwo niechciane – dziedzictwo nieznanne*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2017, nr 3, s. 147–160.
- Gasidło Krzysztof, *Problemy przekształceń terenów poprzemysłowych*, Gliwice 1989.
- Grabiszewski Marek, *Adaptacja budowli zabytkowych na cele hotelowe*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa–Lublin 2009.
- Grabowski Mateusz, *The 18th And 19th Century Industrialization Process as The Main Aspect of City Creation and Its Impact On Contemporary City Structures: The Case of Lodz*, „IOP Conference Series Materials Science and Engineering” 2019, t. 471, nr 8, s. 2046.
- Gyurkovich Jacek, *Recepta na nowe życie terenów poprzemysłowych*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2022, nr 69, s. 64–71.
- Gyurkovich Mateusz, *Wybrane przykłady transformacji zespołów poprzemysłowych*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 57, s. 142–157.
- Hegel Georg W.F., *Wykłady z filozofii dziejów*, t. 1, tłum. Janusz Grabowski, Adam Landmann, Warszawa 1958.
- Hirsch Robert, Łozowska Celina, *Problematyka ochrony historycznej zabudowy przemysłowej na przykładzie zespołu portowo-stoczniowego Gdyni*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2021, nr 11, s. 27–42.

- Kępczyńska-Walczak Anetta, *Industrial Heritage Revitalisation as a Wordplay*, [w:] *Envisioning Architecture. Image, Perception and Communication of Heritage*, red. Anetta Kępczyńska-Walczak, Łódź 2015.
- Nocoń Maciej, *Rewitalizacja zabytkowej kopalni Julia w Wałbrzychu*, „Renowacje i Zabytki” 2016, nr 2, s. 168–173.
- Noelle Jolanta, *Kopalnia i koksownia Zollverein w Essen jako część światowego dziedzictwa kultury i przykład adaptacji zabytków techniki*, [w:] *Miasto przyjazne mieszkańcom*, red. Maria Agajew, Bartosz M. Walczak, Łódź 2016.
- Stara Kopalnia w Wałbrzychu – wyjątkowy zabytek w nowej odsłonie*, red. Agata Augustyn, Wałbrzych 2019.
- Szygendowski Wojciech, Walczak Bartosz M., *Adaptacje zespołów zabytkowych we współczesnych realiach społeczno-gospodarczych na przykładzie dziedzictwa przemysłowego Łodzi*, [w:] *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa–Lublin 2009.
- Tomaszewski Andrzej, *Konserwatorstwo pomiędzy „estetyką” i autentyzmem*, „Ochrona Zabytków” 1988, t. 41, nr 3 (162), s. 147–153.
- Walczak Bartosz M., *Czy zabytki techniki i inżynierii to w Polsce wciąż dziedzictwo „drugiej kategorii”? Rys historyczny oraz aktualne problemy*, [w:] *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa–Lublin 2016.
- Walczak Bartosz M., *Problematyka ochrony obiektów przemysłowych z 2. połowy XX w. na przykładzie zespołu elektrociepłowni EC2 w Łodzi*, [w:] *Nieznane dziedzictwo Łodzi. Dobra kultury współczesnej*, red. Joanna Borowczyk, Renata Przewłocka-Sionek, Łódź 2019.
- Wytyczne dotyczące ochrony zabytków techniki*, „Kurier Konserwatorski” 2020, nr 19, s. 71–75.
- Zakres i granice ingerencji konserwatorskiej w adaptacji obiektów i zespołów poprzemysłowych*, red. Anetta Kępczyńska-Walczak, Łódź 2012.

Źródła internetowe / Electronic sources

- Zwoliński Robert, *Rozbiórka EC2 wstrzymana. Co dalej z nową inwestycją?*, <https://www.radiolodz.pl/post-s/51597-rozbiorka-ec2-wstrzymana-co-dalej-z-nowa-inwestycja> (dostęp: 30 VI 2022).

¹ Co bardzo dobrze oddaje tytuł artykułu Jacka Dąbrowskiego [2017]: *Dziedzictwo przemysłu – dziedzictwo niechciane – dziedzictwo nieznane*.

² Biorąc pod uwagę np. cechy charakterystyczne konstrukcji obiektu w kontekście miejsca, w którym powstaje, lub materiałów budowlanych stosowanych dla poszczególnych typów obiektów.

³ Przykładem może być niedawne wyburzenie pawilonu handlowego Emilia znajdującego się przy ul. Emilii Plater 51 w Warszawie lub co chwilę powracająca dyskusja na temat wyburzenia Pałacu Kultury i Nauki w Warszawie.

⁴ Przykładem takiego sposobu dzielenia przestrzeni może być hotel Focus przy ul. Łąkowej 23/25 w Łodzi.

⁵ W przypadku obiektu przędzalni Karola Scheiblera na Księżym Młynie należy zwrócić szczególną uwagę, że proces adaptacji obiektów pofabrycznych w Polsce w owym okresie był relatywnie nowym zagadnieniem. Z uwagi na innowacyjność zagadnienia działania projektowe w obiekcie były jedną z pierwszych prób podjęcia tego typu działań, w związku z czym eksperymentowano z różnego rodzaju rozwiązaniami. Doświadczenie w tym zakresie zdobywali wówczas także konserwatorzy, którzy musieli podejmować pionierskie decyzje.

Streszczenie

By doszło do utraty dziedzictwa, wcale nie musi dojść do wyburzenia budynków. Presja inwestycyjna na obiekty postindustrialne często prowadzi do utraty cech decydujących o ich rzeczywistej, lecz nieoczywistej wartości kulturowej. Zawarte w opracowaniu przykłady prac adaptacyjnych pokazują nieodwracalną utratę wartości historycznych obiektów pofabrycznych wraz z otoczeniem. Ich analiza i porównanie z innymi typami zabytków wykazały zjawiska wręcz dyskryminacyjne w zakresie ochrony dziedzictwa przemysłowego. Jest ono traktowane powierzchownie, wzmocnione przez powszechną zgodę na daleko posuniętą ingerencję, co doprowadziło do uznania takich rozwiązań za dopuszczalne czy wręcz wskazane. Mimo że problematyka ochrony zabytków techniki jest od wielu lat przedmiotem badań, to rozdźwięk między teorią i praktyką w zakresie ochrony i konserwacji dziedzictwa przemysłowego w Polsce wydaje się narastać. Założeniem pracy jest dyskusja na temat możliwych kierunków naprawy obecnej sytuacji.

Abstract

Buildings do not have to be demolished for heritage to be lost. Development pressure on postindustrial sites often leads to the loss of features determining their real, but not obvious, cultural value. The examples of adaptive reuse projects included in this article show the irreversible loss of historical values of postindustrial buildings and their surroundings. Their analysis and comparison with other types of monuments showed even discriminatory phenomena in the field of protection of industrial heritage. Its superficial treatment is reinforced by the general consent to far-reaching interference, which has led to the recognition of such solutions as acceptable or even advisable. Although the issue of the protection of industrial monuments has been the subject of research for many years, the gap between theory and practice in the field of protection and conservation of industrial heritage in Poland seems to be growing. The purpose of this article is therefore to start a discussion on the possible ways to improve the current situation.